

ARAPÇA ALINTI KELİMELERİN KAZAK TÜRKÇESİNE UYARLANMASI

Hilal OYTUN ALTUN

Özet: Arapça alıntı kelimeler Kazak Türkçesinde sesbilgisel olarak düzeltilir. Bu ses değişimlerinden en karakteristik görüneni Arapça alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin Kazak Türkçesinde düzenli olarak kısılmasıdır. Kısalma olayı bazen kelimedede öndamaksıllaşma ve telafi türemeleri gibi seslik iz bırakmaktadır. Kazak Türkçesinde ünlü uyumu bulunduğundan Arapça alıntı kelimelerde ünlü uyumu esasında benzeşme gerçekleşmiştir. Ayrıca Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesinde ünlü uyumunu durdurucu etki yapan öndamaksıl parçacıkları (opaque segment) artdamaksıllaştırmayı tercih etmektedir. Artdamaksıllaştırılmamış bu parçacıkların birkaç kelimedede *opaque* olduğu da görülmektedir. Ses sıralaması Kazak Türkçesi sesbilgisi için uygun olmayan Arapça alıntı kelimeler önseste, içseste ve sonseste ünlü türemesi veya ünsüz düşmesi ile düzeltilir. Kazak Türkçesinde Arapça alıntı kelimelerde görülen değişimlerin Türkiye Türkçesinden daha ileri olması, Kazak Türkçesine bu kelimelerin yazı yoluyla değil sözlü edebiyat yoluyla ve başka bir Türk lehçesi aracılığı ile girmiş bulunması ile açıklanabilir.

Anahtar kelimeler: Kazak Türkçesi, Arapça alıntı kelimeler, sesbilgisi, sesbilim, uyarlama.

Adaptation of Arabic Loanwords in Kazakh Turkish

Abstract: Arabic loanwords in Kazakh written language were phonetically corrected. Regular shortening of long vowels in Arabic borrowings seems to be the most typical phonetic change in Kazakh. Shortening has left some phonetic traces like fronting or epenthesis. Since Kazakh has the vowel harmony, Arabic borrowings were corrected accordingly. Palatal segments which are opaque for vowel harmony in Turkey, Turkish were mostly velarised in Kazakh. At some words in Kazakh these segments are opaque when they weren't velarised. Arabic borrowings which are illform for Kazakh were corrected via epenthesis, or syncope. Kazakh's making phonetical corrections further than Turkey Turkish, can be explained with these words borrowed (codes copied) from Arabic via another Turkic language and these words firstly lived in oral Kazakh literature, not the written literature.

Key words: Kazakh, Arabic borrowings (loanwords), phonetics, phonology, adaptation.

Rüstemov (1982, s. 21), Radlov'u (1870, s. 17) kaynak göstererek Kazak Türkçesinde Arap ve Farsça kelimelerin ses bilgisi yönünden diğer Türk lehçelerine nazaran fazlasıyla değiştiğini ve sayıca da daha az olduğunu kaydetmektedir. Kazakça kaynaklardaki Arapça ve Farsça kelimelerin oranı benzer nitelikteki Özbekçe kaynaklardakinin yarısı kadar veya yarısından azdır (Rüstemov, 1982, ss. 21-23). Arapça ve Farsça kelimeler işlek olarak kullanılan, halkın diline yerleşmiş kelimelerin, “aktif söz varlığı”nın (aktivti leksika) yüzde

15'ini, kullanım sıklığı az, sadece yazılı metinlerde kalmış, kelimelerin, “pasif söz varlığı”nın (passivti leksika) yüzde 7'sini oluşturmaktadır (Rüstemov, 1982, ss. 23, 79). Orta Çağ'da diğer Türk lehçelerinin sözlüklerine yerleşmiş ve günümüzde Rusça kanalıyla Orta Asya Türk dillerine girmiş uluslararası bilimsel terimlerin yanında yaşamaya devam eden Arapça bilimsel terimler Kazak Türkçesinde bulunmamaktadır (Rüstemov, 1982, s. 31). Bu durum Kazakların göçebe yaşam tarzından; çok geniş coğrafi bölgelerde dağınık hâlde yaşamaları, büyük şehirlerin bulunmaması ve dolayısıyla Kazakların İslamiyet'le doğrudan temasının az olması gibi sebeplerden kaynaklanmaktadır (Rüstemov, 1982, s. 23).

Kazakçanın Arapça ile ilişkileri, Kazakların henüz bir millet görünümü arz etmedikleri 15. yüzyıla kadar ve 15. yüzyıldan sonrası olmak üzere iki dönemde incelenmelidir (Rüstemov, 1982, ss. 45, 79). Arapça kelimeler Kazak Türklerinin sözlüğüne esasen Klasik Çağatay edebiyat ürünleri ve Özbek Türkçesi kanalıyla yerleşmiştir. Özbek Türkçesinin de Arapça kelimeler için temel kaynağı Farsça ve Tacikçedir (Rüstemov, 1982, ss. 44-51). Benzer süreçler diğer Türk lehçe ve şivelerinde de gözlemlenebilir (Pekacar, 2007; İşler, 2004). Ayrıca 19. yüzyılın son yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında Kazak Türklerine İslamiyet'i anlatmak için yazılmış, Kazak Türkçesindeki tabirle “eskişil” (eskicil) eserler Arap, Fars, Çağatay, Özbek ve Tatar dillerinden pek çok kelimeyi barındırıyordu. Bu eserler Arapça alıntı kelimelerin Kazak Türkçesine yerleşmesinde etkili olmuştur (Rüstemov, 1982, s. 50). Ancak bu dönemde alıntılanan kelimeler yukarıda anılan “pasif söz varlığı”nın (passivti leksika) bir parçası olmuşlardır (Rüstemov, 1982, ss. 50, 79).

Rüstemov'un (1982) değerlendirmedeği bir olgu vardır: 20. yüzyılın başlarında Kazak yazı dili oluşturulurken, Kazak aydınlarının yazı dili olarak kullandıkları Orta Asya edebî Türk dili Çağatayca kaynak olarak kullanılmamış, Güney Kazakistan halk ozanlarının eser verdikleri diyalektler esas alınmıştır. Böylece Kazak Türkçesi yazı diline kaynak olan ağız, klasik yazı dilinden ziyade sözlü Kazak edebiyatına dayandırılmıştır. Bu ağızda Arapça ve Farsça kelimeler imla yoluyla değil sözlü olarak varlığını sürdürmüştür. Karşılaştırmak bakımından; Türkiye Türkçesinin Osmanlı Türkçesinden devraldığı Arapça ve Farsça kelimelerin ses bilgisi özellikleri imla sayesinde ince ayrıntılarına kadar yansıtılmakta idi. Hatta Latin alfabesi ile oluşturulan Türkiye Türkçesi imlasında bu ses bilgisi ayrıntıları düzeltme ve kesme işaretleri ile yaşıtılmaya çalışılmış, Arapça ve Farsça kelimelerin aslına uygun telaffuzuna dikkat edilmiştir. Türkiye Türkçesinde sıklıkla görülen uzun ünlülerin ve ünlü uyumsuzluklarının Kazak Türkçesinde bu derecede uyarlanmış (adaptation) olmasında, Rüstemov'un (1982) açıkladığı etmenlerin yanında, yazı dili/sözlü dil geleneklerinin de etkisi olsa gerektir; çünkü alıntı kelimenin imlasının alıcı

dilin üyeleri tarafından biliniyor olması uyarılama sürecinde etkili olmaktadır (Peperkamp ve Dupoux, 2003, s. 369).

Türk topluluklarının İslamlaşmaya başlamasından itibaren Türk lehçe ve şivelerine Arapça ve Farsçadan yoğun kelime girişi olmuş ve bu yabancı unsurların Türkçeleştirilme süreçleri çeşitli çalışmalarda incelenmiştir (Oral Seyhan, 2004; Azmun, 2000; Pekacar, 2006; Yazıcı Ersoy, 2006, vb.). Bizim çalışmamıza konu olan Kazak Türkçesi sözlüğünde yer alan Arapça kelimelerdeki ses değişmelerinin kısmen ele alındığı çalışmalar da mevcuttur (Eker, 1998; Akın, 2011). Bu ses değişmelerinin temel sebebi olarak Kazak Türkçesinin uzun ünlüler, ünlü uyumsuzlukları ve hece sonunda çift ünsüzlerle ilgili kuralları gösterilebilir. Ancak yukarıda açıklanan tarihî süreç göz önünde bulundurulduğunda bu kelimelerden ne kadarının Kazak Türkçesinde, ne kadarının Arapça kelimelerin Kazak Türkçesine girişine aracılık eden dilde gerçekleştiğini şu anki bilgilerimizle açıklayamıyoruz. Aracı dillerdeki ses değişmeleri üzerine yapılacak çalışmalar bu sorulara cevap oluşturabilir. Ancak mevcut tabloda Kazak Türkçesinin Arapça kelimeleri çok düzenli bir şekilde uyarladığı (adaptation) görülmektedir.

Bu çalışmada, yukarıda Kazak Türkçesindeki mevcudiyetlerinin tarihi ile ilgili kısaca bilgi verilen Arapça alıntı kelimelerdeki ses değişmeleri maddeler hâlinde örnekler verilerek sıralanmıştır.

İmla Açıklamaları

Kazak Türkçesi kelimelerin imlasında “Qazaqstan Respublikasınıñ Mädeniyet Ministrliğiniñ til komiteti (Memlekettik til portalı, www.til.gov.kz)” tarafından kullanılan Latin alfabesi esas alınmıştır.

Kazak yazı dilinde varyantları bulunan kelimelerin açıklanan ses değişikliğine konu olmayan varyantı diğer şeklin yanında köşeli ayraç içinde verilmiştir: “Metatez - *İsrâfil* > *Surapıl* [*İsrapıl*]”

Arapça kelimelerdeki ünlülerin imlasında şu kural uygulanmıştır:

Düz geniş ünlü	ä
Düz geniş uzun ünlü	â
Dar yuvarlak ünlü	u
Dar yuvarlak uzun ünlü	û
Dar düz ön ünlü	i
Dar düz uzun ön ünlü	î

Arapça kelimelere özgü ünsüzlerin imlasında da şu simgeler kullanılmıştır:

ء	[ʕ]	’	ض	[dʕ]	đ
ث	[θ]	š	ط	[tʕ]	ṭ
خ	[x]	ħ	ظ	[ðʕ]	ẓ
ح	[h]	ħ	ع	[ʔ]	‘
ذ	[ð]	z	غ	[ɣ]	ġ
ص	[sʕ]	š	ق	[q]	q

Terminoloji Açıklamaları

Bir dile ait bir kelimenin başka bir dilin sözlüğünde de yer etmesi süreciyle ilgili Türkçede birkaç terim bulunmaktadır. Bunlardan Türkçede kullanılan “ödüncleme” terimi “loanword/ borrowing” terimlerinin tercümesidir. Johanson’un (1998, s. 327) çerçevesini çizdiği “code-copying” veya Türkçesi “kopyalama” ise son derece detaylı ve doğru ifade edilmiş olmakla birlikte, biz bu çalışmada kopyalama (*code copying* / geleneksel terimle *borrowing*) çeşitlerini değil fonolojik olarak uyarlama (loanword adaptation) sürecini incelediğimiz için “alıntı” terimini kullanmayı tercih ettik.

Bu çalışmamızda, yazıda adı geçen Türk dillerinden bahsederken Türk Dil Kurumunun önerdiği “Türk lehçeleri” ve “Kazak Türkçesi” terimlerini kullandık.

İnceleme

Kazak Türkçesine Arapçadan giren kelimelerin fonolojik olarak uyarlanması (adaptation) süreçleri bu çalışmada “ünlü değişimleri”, “ünsüz değişimleri”, “ses düşmesi”, “ses türemesi”, “yer değiştirme”, “hece düşmesi” başlıkları altında incelenmektedir. Kazak Türkçesindeki Arapça kelimelerin listesini Januzakov (2008) sözlüğünü tarayarak oluşturduk. Kelimelerin Arapça imla ve anlamları için Mutçalı (2012) ve Türkçedeki durumla karşılaştırmak için Devellioğlu (1988) sözlüklerinden faydalandık.

1. Ünlü Değişimleri

1.1. Uzun Ünlünün Kısalması (Shortening)

Kazak Türkçesinde uzun ünlü bulunmamakta ve alıntı kelimelerde bulunan uzun ünlüler düzenli olarak kısalmaktadır. Kazak Türkçesindeki uzun ünlülerin tarihî gelişimi Eker (1998) tarafından incelenmiştir. Adı geçen çalışmada ana Kıpçakça aslî uzunlukların bugün modern yazı dillerinde bulunmadığı, bunların tarihî metinler yardımıyla takip edilebileceği belirtilmektedir (Eker, 1998, s. 44). Uzun ünlüler kısalırken Modern Kıpçak lehçelerindeki şu seslik izleri

bırakmışlardır: ön damaksillaşma (ay. s. 64), ünlü türemesi (ay. s. 70), ünlü ikizleşmesi (ay. s. 71), ötümlüleşme (ay. s. 78), ünsüz türemesi (ön seste y (> c), v,h) (ay. s. 81), ünsüz ikizleşmesi (ay. s. 83). Aynı çalışmada kısalan ünlüler de listelenmiştir (Eker, 1998, s. 88).

Modern Kazak yazı dili sözlüğündeki Arapça kelimelerin uzun ünlüleri kısalırken görülen seslik değişimler ön damaksillaşma ve telafî türemeleridir. Eker (1998, ss. 64-65) Kazak Türkçesindeki /ä/ ünlüsünü Ana Kıpçakça aslı /â/ uzun ünlüsüne bağlar. Arapça alıntı kelimelerdeki kısalmalarda da bu değişim çok yaygındır.

Telafî türemeleri (Eker, 1998, ss. 76-83) ise /i/ uzun ünlüsünün etkisiyle /y/ yarı ünlüsünün; /â/ ve /û/ etkisiyle ise /w/ yarı ünlüsünün türemesidir.

1.1.1. Ön Damaksillaşma (Fronting):

/â/ > /ä/

Ön seste: âdât > ädet

‘âdil > ädil

‘âlâm > älem

İç seste: billâhi > bellähî

dâ’im > däyim

hâzir > äzir

kâfir > käpir

lâzim > läzim

musâfir > müsäpir

/â/ > /e/

İç seste ve son seste yer alan /â/ bazı kelimelerde /e/ ünlüsüne dönüşür.

İç seste: dâvrân > dävren

dukkân > düken

fâlâkât > bäleket/päleket

kârâmât > keremet

nikâh > neke

ävlâd > äwlet

mākân > meken

‘âyâl > äyel

Son seste: bälâ > bäle/päle

dunyâ > dünîe

ävliyâ > ävlië

/â/ > /i/

İç seste /â/, vurgusuz orta hece ünlüsü olarak birkaç örnekte hem ön damaksıllaşmış hem daralmıştır. Ancak vurgusuz orta hece ünlüsünün daralması uzun ünlü ile ilgili bir seslik iz sayılmamaktadır.

‘adâlât > ğadilet /ädilet

xilâfât > xalîfat

1.1.2. Telafi Türemesi:

/w/ yarı vokalinin türemesi: Kazak Türkçesi imlasında /w/ dudak yarı vokalinin de gösteren konsonant işareti aynı anda /u/, /uw/ sesleri için de kullanılmaktadır. Aşağıdaki örnekte “w” harfinin telaffuzunda duyulan ses /w/ yarı vokaldır.

/â/ > /aw/ âmîn > awmîn [ämîn]

/û/ > /w/

Kazak Türkçesi imlasında üç farklı fonemi gösteren tek işaretin kullanılması telaffuz farklarını yansıtmakta eksik kalmaktadır. Örneğin /w/ yarı ünlüsü türemiş olan kapalı hecede sesin uzunluğu telaffuzda kaybolmaktadır. Biz bu yazıda Kazak Türkçesi imlasındaki bu harfin transliterasyonunda “w” harfini kullanmaktayız ancak, kelimenin Kazak Türkçesindeki telaffuzunu belirtmek üzere ünlü değeri de yansıtmak üzere gerekli yerlere “u” harfini koyuyoruz. Aşağıdaki örneklerin ilkinde /uw/ sesi mevcutken, ikincisinin telaffuzunda yarı ünlünün varlığı telaffuzda hissedilmemektedir:

şûrât > suwret

mähfûz > maxpuz

/y/ yarı ünlüsünün türemesi:

/î/ ünlüsü ön seste kısalarırken telafi türemesine neden olur. Türeyen ses /y/ yarı ünlüsüdür (krş. ünlü ikizleşmesi. Eker, 1998, s. 71) (Öztekten, 2001, s. 321).

/î/ > /i/(/iy/) ‘âzîz>ğazîz [âziz]

ħaqîqat > aqîqat

xalîfâ > xalifa

îmân > iman

‘imârât > ğimarât

şârî‘ât > şariğat

târâvîh > tarawix

Son seste bulunan /î/ bazı kelimelerde kısılırken yarı ünlü türemesine sebep olur:

/î/ > /i/(/iy/) qâđî > qazî

‘ilmî > ğılımî

siyâsî > sayasî

târîxî > tarîxî

/î/ > /i/(/iy/) âskârî > âskerî

billâhî > bellâhî

hicrî > hijrî

mâdânî > mâdenî

tabi‘î > tabîĝî

/î/ bazı kelimelerde iç seste kısılırken genişler ve telafi türemesine sebep olur:

/î/ > /ay/ hîlâ > ayla/qayla

/î/ > /ey/ zînât > zeynet

1.1.3. Seslik İz Bırakmadan Kısalma:

/â/ sesi seslik iz bırakmadan kısılır:

Ön seste: âxir > aqır

âdâm > adam

âsâr > asar

‘âr > ar

İç seste: âzâb > azap

‘âşîq > ğaşîq

âmânât > amanat

bâqî > baqî

hâzîr > qazir [âzir]

idâra > idara

qâbiliyyât > qabilet

Türkiye Türkçesinde kelime sonunda iç sesteki uzun vokal (CVC) kısalmakta ancak ünlü ile başlayan ek aldığı zaman uzun ünlü ortaya çıkmaktadır (Zülfikar, 1995). Kazak Türkçesinde bu kelimelere eklenebilecek ünlü ile başlayan ek bulunmadığından uzun ünlü ortaya çıkmamaktadır: *amân* > *aman*, *cävâb* > *jawap*, *zamân* > *zaman*, vb.

Son seste: dāvâ' > dawa

câzâ' > jaza

şifâ' > şipa

/î/ son seste seslik iz bırakmadan kısılır:

/î/ > /i/ kullî > külli

/î/ ünlüsünün kısılırken önlük-artlık uyumuna bağlı olarak art damaksıllaşması uzun ünlüden kalan bir seslik iz değildir.

/î/ > /ı/ xamîr > qamır

xazînä > qazına

İç seste /û/ seslik iz bırakmadan kısalmıştır:

/û/ > /u/ 'arûd > aruz

mâhrûm > maqrum

mâ'qûl > maqul

mârḥûm > marqum

dârûrât > zarurat

İç seste /û/ kısılırken ön damaksıllaşmıştır, ancak bunu kısalmadan kaynaklanan bir seslik iz olarak değerlendirmek Kazak Türkçesinde çok güçlü olan önlük-artlık uyumunu görmezden gelmek anlamına gelir.

/û/ > /ü/ mâcbûr > mäjbür

mâcnûn > mäjnün

zäytûn > zäytün

mâşhûr > mäşhür

Kelimenin ikinci hecesindeki /û/ darlaşmıştır.

/û/ > /ı/ nâmûs > namıs

qâbûl > qabıl

mäymûn > maymıl

ḥuqûq > quqıq/xuqıq

ḥudûr > xuzır

/û/ > /i/ ḥukûmât > ükîmet/ökîmet

ma'lûm > mälim [mağlum]

1.2. Ön Damaksillaşma (Fronting)

Kazak Türkçesindeki Arapça alıntı kelimelerde bulunan art ünlülerin bir kısmı ön damaksillaşmaktadır. Bunun başlıca sebebi artlık-önlük uyumunu korumaktır.

/ä/ > /e/ ‘äbäs > äbes
 ḥadîs > ädis
 qadîm > kädîm
 vâcib > wäjip

/u/ > /ü/ dunyâ > dünüe
 mumkin > mümkin
 musâfir > müsäpir

Türkiye Türkçesinde ünlü uyumunu durdurucu etki yapan (opaque segment; Clements ve Sezer, 1982; ayrıca bk. Zimmer, 1985; Levi, 2001) ön damaksı /l/, /r/, /k/ seslerini Kazak Türkçesi ünlü uyumu lehine ön damaksillaştırıcı olarak kullanır, bu sesleri içeren kelimelerde bulunan art ünlüler, art damaksı ünsüzler bulunmadığı durumlarda ön damaksillaşmaktadır: (krş. 1.3)

ävlâd > äwlet
 dukkân > düken
 kâfir > kâpir/käwir
 mäkân > meken
 kullî > külli

Bu ünsüzler, varyantlaşmanın sebeplerinden biri gibi görünmektedir; bu şekilde kelimelerin hem ince sıradan hem kalın sıradan şekilleri oluşmuştur. Kalın sıradan şekillerin oluşmasında Arapçanın gırtlak sesleri etkili olmuştur.

mä‘lûm > mälîm/ mağlum
 ‘älâm > älem/ ğalam
 äşîl > äsil/ asıl
 tä‘lîm > tağlîm/ tağlim/ telim
 ‘izzât > izet/ ğizzat
 ğärîb > kârib/ ğarip/ ğarıp/ qarıp
 qâhr > qahar/ kâr/ ker

1.3. Art Damaksillaşma (Backing)

Art damaksillaşma, genellikle kısa ünlülerin kelimedeki diğer art ünlülerin etkisiyle art damaksillaşması şeklinde görülmektedir. Bu olay pek çok örnekte benzeşme (similarisation) kaynaklıdır.

Önseste: **älmas** > **almas**

älvân > **alwan**

äzân > **azan**

ärvâh > **arwaq**

İçseste: **xâncâr** > **qanjar**

äkbâr > **äkbar**

‘ämäl > **amal**

cävâb > **jawap**

câzâ’ > **jaza**

‘ibrât > **ğibrat**

qâhr>**qahar** [kär / ker]

kâwšâr> **qawsar** [kâwsar / kewser]

mâhšâr > **maqşar**

mârhûm > **marqum**

mâvsim > **mawsim**

mâydan > **maydan**

qâfäs > **qapas**

qiyâmät > **qimbat**

şuhbât > **suxbat**

xuṭbâ > **qutpa**

Son seste: **idârâ** > **idara**

hâşiyâ > **haşiya**

kâlimâ > **kâlîma**

zuhrâ > **zuhra**

/i/ > **/a/** **siyâsât** > **sayasat**

/î/, /i/ > **/ı/** **‘aqîq** > **aqıq**

âxîrât > **aqret**

ğarîb > **ğarıp/ qarıp** [ğarip/ kârip]

intizâr > **intizar**

iqbâl > **ıqpal**

inşâf > insap / nısap
 ta'zîm > tağzım
 'âcâ'ib > ğajayıp
 mişâl > mısâl
 xidmet > qızmet
 mu'min > momın
 fâqîr > baqır / paqır

Yukarıda anılan ön damak /k/, /l/, /r/, /t/ ünsüzleri (opaque segment) Kazak Türkçesinde ünlülere göre şekillenir ve ünlü uyumu lehine art damaksıllaşır veya yanındaki ünlüyü önlüleştirir. (krş. 1.2) Karşılaştırma yapmak bakımından; Türkiye Türkçesinde aynı kelimelerde artlık-önlük uyumsuzluğuna sebep de olsa ön damaksıl ünsüzler korunmuş, Kazak Türkçesinde ünlü uyumu öncelenmiştir: *emanet/ amanat, fakir/paqır, gayret/qayrat, hançer/qanjar, kıymet/qımbat, mahşer/maxşar, merhum/marqum*, vb. Ayrıca ünlü uyumunu durduran ön damak ünsüzlerinin etkisi olmaksızın da Türkçede ünlü uyumuna aykırı kelimeler mevcuttur, bunlar Kazak Türkçesinde yine ünlü uyumuna uygun durumdadır: *mezar/mazar, hutbe/qutpa, kadem/kadam, kafes/qapas*, vb.

Bazı örneklerde kelimedeki art ünlü veya art damak ünsüzü olmadan da ön ünlüler art damaksıllaşır.

/i/ > /ı/ cinn > jın
 cins > jınıs
 /ä/ > /a/ cähd > jahat
 şähr > şahar [şär]
 säfär > sapar
 mixnät > mexnat
 mävsim > mawsım
 /ä/ > /a/ şärbät > şärbat
 äbcäd > abjad
 äcäl > ajal
 cähännäm > jahannam

Kazak Türkçesinde aykırılışma (dissimilation) örnekleri de mevcuttur.

zälzälä > *zilzala* örneğinde ön damak /l/ ünsüzü ilk hecede ön damaksıllaşmaya, art damak /l/ ünsüzü ikinci ve üçüncü hecede art damaksıllaşmaya sebep olmuştur.

lä'nät > *lağnet/lağinet* kelimesinde art damak ünsüzü /ğ/ ilk hecede ünlüyü artılaştırmış ancak kelime sonundaki /t/ etkisi ile olsa gerek ikinci hecede ön

ünlü korunmuştur. Kelimenin artlık-önlük uyumlu bir varyantı da mevcuttur: *nâlet*

xidmât > *qızmet* Bu örnekte /q/ ünsüzü ilk hecede art damaksıllaşmaya, son sesteki /t/ ünsüzü ikinci hecede ön damaksıllaşmaya sebep olmuştur. Bu kelimeler Türkiye Türkçesinde ünlü uyumunda belirleyici olan ön damak /k/, /l/, /r/, /t/ ünsüzlerinin Kazak Türkçesinde ünlü uyumu bakımından durdurucu (opaque segment) işlev gördüğü nadir örneklerdir.

1.4. Genişleme (Widening)

Ön seste:

/u/ > /ö/ ‘*umr* > *ömir* [ğumır]

hukm > *ökim*

İç seste:

/i/ > /e/ *billâhî* > *bellâhî*

dâil > *dâlel*

hisâb > *esep*

kâmil > *kâmel*

mixnât > *mexnat*

nikâh > *neke*

/i/ > /a/ *giybât* > *qaybat*/*ğaybat*

ictihâd > *ijdağat*

mâ‘rifât > *marapat*

siyâsî > *sayasî*

şimâl > *samal*

/i/ > /ä/ *zinbîl* > *zâmbil*

1.5. Daralma (Breaking)

Vurgusuz orta hece ünlüsünde daralma:

/ä/ > /i/ *şacärä* > *şejire*

Vurgusuz orta hece ünlüsü daralırken telafi türemesi gerçekleşmiştir:

/ä/ > /i/ (/iy/) *mâşlâhât* > *mâslîxat*

İlk hecede daralma:

/a/ > /ı/ *xayâl* > *qîal*

/ä/ > /i/ *zälzälä* > *zilzala*

Ayrıca Arapçada açık /ä/ sesinin Kazak Türkçesindeki nispeten kapalı bir ses olan /e/ sesine dönüşmesi de bir daralma hadisesi olarak kabul edilebilir:

/ä/ > /e/ fälâkät > bäleket/päleket
 mädäniyyet > mädenïet
 mähkämä > mekeme
 mämläkät > memleket
 märtäbä > mäртеbe
 mä's'älä > mäsele

1.6. Düzleşme (Unrounding)

Düzleşme görülen kelimelerde iki tür aykırılışma mevcuttur: Dudak seslerinin aykırılışması /mu/ > /mi/ ve artlık-önlük aykırılışması.

/u/ > /i/ munâcât > minajat
 munâsib > minäsip

Düzleşmenin yanı sıra genişleme görülmektedir, önlüleşme ise benzeşme sebebiyle gerçekleşir.

/u/ > /e/ tävâkkul > täwekel
 muhkäm > bekem

Kazak Türkçesi imlasında ilk heceden sonraki yuvarlak ünlüler /w/ [uw] dışında yazılmamaktadır. Telaffuzda da bu sesler düzdür:

/u/ > /ı/ nâmûs > namıs
 qabûl > qabıl
 şâbûn > sabın

1.7. Yuvarlaklaşma (Rounding)

Çift dudak ünsüzlerinin etkisiyle birkaç kelimedede düz ünlü yuvarlaklaşmaktadır.

/ä/ > /u/ mänârä > munara
 /i/ > /u/ qimâr > qumar
 qiblâ > qubıla

Kazak Türkçesinde ön seste bulunmayan Arapça /v/ ünsüzü düşerken yanındaki ünlünün yuvarlak bir ünlüye dönüşmesine neden olur:

/vâ/ > /o/ vâq a > oqığa
 vâllah > olda

/vâ/ > /o/ vâbâ > oba
 vâbâl > obal
 vâfâ > opa
 vâfât > opat
 vâtân > otan
 /vâ/ > /ö/ vâkil > ökil [wâkil]

Bir örnekte dudak ünsüzlerinin doğrudan etkisinin dışında bir yuvarlaklaşma görülmektedir:

/â/ > /ö/ kârîm > körim [kerim]

2. Ünsüz Değişmeleri

2.1. Önlüleşme (Palatalisation)

Arapça kelimelerde bulunan art damak ayn ɣ [ʔ], ön seste düşürülmediği durumlarda kendine nispetle daha öndeki bir ses olan /ğ/ [ɣ] sesine dönüşür: (Ayrıca bk. 3.1 ve 3.2.) Söz konusu art damak ünsüzleri Türkiye Türkçesinde çoğu örnekte düşmektedir (Tekin, 1958; Öztekten, 2001).

/ʔ/ > /ğ/

Ön seste: ‘âcâ’ib > ğajayıp
 ‘âcâb > ğajap
 ‘âdâlât > ğadilet [âdilet]
 ‘âlim > ğalım
 ‘imârât > ğimarât
 ‘ulâmâ > ğulama
 ‘ibâdât > ğıbadat
 ‘azâb > ğazap [azap]
 ‘âzîz > ğaziz [âziz]
 âqliyyâ > ğaqlîa
 ‘ârâşat > ğarasat
 ‘ibrât > ğıbrat
 ‘inâyât > ğınayat

Aynı ses değişimi iç seste de görülür. Yine en fazla kullanılan ikame ses /ğ/ [ɣ] sesidir.

/ʕ/ > /ğ/

İç seste: âʕdâ > ağza

baʕd > bağızı

qâʕidâ > qağıda

sâʕât > sağat [sât]

taʕzîm > tağzım

tââʕlâ > tağala

qânâʕât > qanağat

lâʕnât > lağınet

vâʕdâ > wağda [wâde]

muʕallîm > muğalim

maʕnâ > mağına [mân]

/ʕ/ > /ğ/

Son seste: ruqûʕ > ruquğ

Bazı kelimelerde ise Arapçaya özgü gırtlak ünsüzü /ʕ/ içseste /y/ ve /w/ yarı ünlülerine dönüşür:

/ʕ/ > /y/ fâʕiz > payız

şâʕir > şayır

dâʕim > dâyim / dayım

Son seste: qâriʕ > qarî

/ʕ/ > /w/ suʕâl > sawal

duʕâ > duwa [duğa]

Sızıcı gırtlak sesi /h/ içseste ön damak sesi olan /y/ ve bir kelimedede çift dudak /w/ ünsüzüne değişir.

/h/ > /y/ vâhm > uwayım

zâhir > zayır

fâhm > payım

zihh > zeyin

/h/ > /w/ âllâhuâkbâr > Allawaqbar

Arapçanın gırtlak seslerinden / ħ/ [χ], içseste Kazak Türkçesinin sedalı art damak patlayıcısı /ğ/ [ɣ] sesine dönüşür:

/ğ/ > /ğ/ bâlâğât > balağat /balıyğat

ğâzâl > ğazal

ğâzâvât > ğazawat

ğayb > ğayıp
 ğâzî > ğazı
 ğıybât > ğaybat
 luġât > luġat

Bir başka ön damaksıllaşma hadisesi art damak patlayıcısının /q/ ön damak patlayıcısına /k/ dönüşmesidir. Bu değişim kelimedeki ön ünlüler sebebiyle gerçekleşir:

/q/ > /k/ qâ'idâ > kâde
 qâhr > kâr [qahar]
 qâdîm > kâdim
 qadr > kâdir

Diş arası ünsüzünün damak-diş yuvası ünsüzüne dönüştüğü bir örnek:

z>j ta'zîm > tâjim

2.2. Art Damaksıllaşma (Velarisation)

Lateral /l/ Kazak Türkçesinde art ünlünün yanında art damaksıllaşır. Yukarıda 1.3'te bu ön damak ünsüzlerinin Kazak Türkçesinde ünlü uyumu lehine art damaksıllaştığı belirtilmişti.

/l/ > /l/ axvâl > axwal(ı)
 'alâmât > ğalamat
 'âlim > ğalım
 'amâl > amal(ın)
 iħtimâl > ıqtımal(dıq)
 iqbâl > ıqpâl(ı)
 qabûl > qabıl(daw)
 qalâm > qalam
 qavl > kawlı
 lāvâzim > lawazım
 ma'qûl > maqul(daw)
 ma'lûmât > maġlumat
 zulmât > zulmat

Ön damak /t/ sesi art ünlülerin yanında art damaksılaştır.

/t/ > /t/ qanâ'at > qanağat(tan)
 luğat > luğat(tı)
 naşîhat > nasîxat(tal)
 sâ'at > sağat(tı)
 şärbät > şärbat(tı)
 şäri'at > şariğat(qa)

/h/ > /q/¹

Ön seste: hâcc > qajı
 häyrân > qayran
 hâräkät > qareket [äreket]
 hâcet > qajet
 hürmät > qurmet
 hisâb > qisap
 huccät > qujat
 xâtä > qate
 xâzân > qazan
 xâmîr > qamır
 xäyâl > qiyal
 xârâcât > qarajat
 xiyânät > qıyanat
 xäfiya > qupıya
 xidmät > qızmet

İç seste: axbâr > aqpar
 ähmâq > äqımaq
 ähvâl > äqwal
 âxir > aqır
 buhâr > buqar
 ihtimâl > ıqtımal
 ixtiyâr > ıqtıyar
 muhtâc > muqtaj

¹ xâbâr > xabar, xälâ'iq > xalayıq, xälq > xalıq, xätt > xat kelimelerinin başındaki /x/ sesi imlada korunmakla birlikte söyleyişte ötümsüz art damak patlayıcısına /q/ dönüşür (Rüstemov, 1982, s. 94). Ayrıca bk. 3.1. ve 3.2.

maḥşâr > maqşar
mārḥûm > marqum

Son seste: ärvâḥ > arwaq
mäşâyîx > maşayıq

/h/ > /x/

Ön seste: ḥakîm > xakim (hakîm)

İç seste: meḥnât > mexnat

k > q Kâ'ba > Qağba

2.3. Ötümsüzleşme (Devoicing)

Ön seste Arapça /ğ/ [ɣ] Kazakçada ötümsüzleşerek art damak /q/ sesine dönüşür. Bir örnekte ise aynı ses, ikinci hecedeki /i/ etkisiyle önlüleşen ilk ünlü sebebiyle ötümsüz ön damak patlayıcısı /k/ sesine dönüşmüştür.

/ğ/ > /q/ ğämm > qam
ğäyrät > qayrat
ğälâf > qınap
ğâzî > qazı
ğiybät > qaybat

/ğ/ > /k/ ğarîb > kärîp

Ön seste bir başka ötümsüzleşme örneği /b/ > /p/ değişmesidir.

/b/ > /p/ belâ > päle

İç seste: iqbâl > ıppal
äsbâb > aspap
äxbârât > aqparat
älif be > älippä

Son seste ötümlü patlayıcının yerini ötümsüz patlayıcıya bırakması Türkiye Türkçesi için olduğu gibi Kazak Türkçesi için de tipiktir:

/b/ > /p/ ädâb > ädep
xârâb > xarap
'acâ'ib > ğajayıp
a'ceb > ğajap
vâcib > wäjip
tärtîb > tärtip
näsâb > nesep

/d/ > /t/

Ön seste: **deccâl** > **tajal**

Son seste: **ävlâd** > **äwlät**

cehd > **cahat**

maçsad > **maçsat**

mävliid > **mäwliit**

ziyâdâ > **zîyat**

2.4. Ötümlüleşme (Voicing, Sonorization)

/t/ > /d/ **ṭäyyâr** > **dayar**

ṭahâret > **dâret**

İç seste: **ictihâd** > **ijdağat**

/q/ > /ğ/ **ṭâqât** > **tağat**

tâqdîr > **tağdır**

2.5. Süreksizleşme (Fortition)

Kazak Türkçesinde en sık rastlanan süreksizleşme örnekleri dudak ünsüzleri ile ilgilidir. Süreksizleşen ünsüzlerin başında genel Türkçe için yabancı bir ses olan /f/ gelmektedir.

/f/ > /p/

Ön seste: **fâ'idâ** > **payda**

fârâsât > **parasat**

fârq > **parıq**

fâtvâ > **pätwa**

fıkr > **pikir**

fänn > **pän**

varyantlar: **fâlâkât** > **päleket** [bäleket]

fâqîr > **paqır** [baqır]

fâhm > **payım** [bayım]

fursât > **pursat** [mursat]

İç seste: **âfât** > **apat**

câfâ > **japa**

ğâfil > **ğapıl** / **qapıl**

kâfir > **käpîr** [käwir]

kâfil > **kepil**

kulfât > **küplet**

qafäs > qapas
 qätîfâ > qatıpa
 qiyâfât > qıyapat
 mahfûz > maxpwz
 ma'rifât > marapat
 musâfir > müsâpir
 şifâ' > şıpa
 vâzîfâ > wâzıpa
 sâfâr > sapar

Son seste: âlif > âlip
 inşâf > insap / nısap
 isrâf > ısırap
 käyf > keyip
 târâf > tarap
 'urf > ğurıp

/f/ > /b/

Ön sesteki ve iç sesteki /f/ ise bazı örneklerde ötümlü patlayıcı çift dudak sesine /b/ dönüşür:

Ön seste: fâtiha > bata [fatiqa]
 fâlâkât > bäleket [päleket]
 fâqîr > baqır [paqır]
 fâhm > bayım [payım]
 fuqârâ > buqara

İç seste: hâfiz > abız
 kâfân > kebin
 âfdâl > abzal

Diğer dudak ünsüzleri:

Kelime başında /v/ genel Türkçe için olduğu gibi Kazak Türkçesi için de yabancı bir durumdur ve değişime maruz kalır:

/v/ > /b/ muqâvvâ > muqaba
 kâcâvâ > kejebe
 /v/ > /p/ vâraq > paraq
 tâşvîş > tâşpiş

/m/ > /b/

Genizsi dudak sesinin /m/ süreksizleşerek patlayıcı dudak sesine /b/ dönüşmesi aynı zamanda ağızlaşmadır:

Ön seste: **mäxnät** > **beynet** [mexnät, mehnet]

muxkäm > **bekem** [mekem]

ma'qûl > **baqul**

İç seste: **ğänîmät** > **ğanîbet**

märhämät > **marxabat** [marqabat]

Aşağıdaki süreksizleşme örneğinde ötümsüzleşme /s/ etkisiyle gerçekleşmiştir: /sm/ > /sp/

/m/ > /p/ Usmân > **Ospan**

Dudak sesleri ile ilgili olmayan iki süreksizleşme örneği ise şöyledir:

/l/ > /d/ hălâl > **adal**

/ş/ > /t/ mäsäl > **metel**

2.6. Sızıcılışma (Affrication)**/c/ > /j/**

Genel Türkçe için genç bir ses olan /c/ ünsüzü Kazak Türkçesinde bulunmamakta, bu ses sadece geç dönemde Rusçadan girmiş olan kelimelerde yer almaktadır. Doğu dillerinden alıntılanmış kelimelerde bu ses sızıcı dengi olan /j/ sesine dönüşmektedir:

Önseste: **cädîd** > **jädît**

cäfâ > **japa**

cämâ'at > **jamağat**

cämâl > **jamal**

câzâ' > **jaza**

cihâz > **jihaz**

cum'a > **juma**

İç seste: **bâdincân** > **baqlajan**

däracä > **däreje**

hâcät > **qajet**

xancär > **qanjär**

xarc > **qarjı**

hierî > **hijri**

mäclis > **mäjilis**

nâtîcâ > nâti**je**
 şâcârâ > şe**j**ire
 vicdân > u**j**dan

/d/ > /z/

Arapçaya özgü bir ses olan /ض/ [d^ç] Kazak Türkçesinde sızıcı diş arası /s/ veya patlayıcı diş damak /d/ sesine dönüştürülür:

/d/ > /s/ diyâfât > sīyapat

/d/ > /d/ xidr > qıdır

2.7. Dişsileşme

Damak diş eti ünsüzünün diş yuvası ünsüzüne dönüşmesi:

/ş/ > /s/ şâkl > sekil [sıqıl]

şârik > serik

şâytân > saytan

şimâl > samal

nişân > nısan

2.8. Akıcılaşma (Deaffrication)

İç seste sızıcı diş-dudak, /f/ sesi akıcı çift dudak /w/ sesine dönüşür:

f > **w** kâfir > kâwir [kâpir]

İç seste patlamalı çift dudak /b/ sesi akıcı çift dudak /w/ sesine dönüşür:

b > **w** tâbîb > tâwip

nâbât > nawat

kâbâb > kewep

2.9. Dudaksillaşma (Labialization)

Bir örnekte çift dudak /b/ sesi, kendinden önceki nazal diş-damak /n/ sesini başka bir nazal ses olan çift dudak /m/ sesine dönüştürür.

/n/ > /m/ zinbîl > zâmbil

2.10. Genizsilleşme (Nasalization)

Çok fazla örneği olmayan bu ses değişimi dudak /b/, /f/ seslerini ve lateral /l/ sesini etkilemiştir:

/b/ > /m/ in**t**ibâq int**m**ak

/f/ > /m/ fur**ş**ât > mur**s**at [pursat]

/l/ > /n/ gâlâf > q**n**ap

2.11. Aykırılışma (Dissimilation)

Yan yana iki lateral /l/ sesinden ikincisi en yakındaki lateral ve nazal olmayan /d/ sesine; nazal /m/ ve /n/ sesleri ise en yakındaki nazal olmayan sese dönüştürülmektedir.

/ll/ > /nd/ cälläd > jendet

/ll/ > /ld/ Allah > alda [alla]

dällâl > deldal

mollâ > molda

vâllah > olda

/nn/ > /nd/ minnät > mindet

sunnät > sündet

/mm/ > /mb/ ümmet > ümbet

3. Ses Düşmesi (Deletion, Apocope)

3.1. Ön Ses Ünsüz Düşmesi

/ʿ/ > Ø Ön seste bulunan Arapçaya özgü gırtlak ünsüzü [ʿ] Kazak Türkçesinde düşmektedir. (Ayrıca bk. 2.1.)

ʿâlâm > âlem [ğalam]

ʿâzâ > aza

ʿâyd > ayt

ʿâmâl > ʿamal

ʿâdēt > âdet

ʿâsâl > âsel

/v/ > Ø Diş-dudak sesi /v/ ön seste düşerken kendinden sonraki ünlüyü yuvarlaklaştırır:

vatan > otan

vaqʿa > oqïğa

vâkîl > ökil

vasiyät > ösiet

vicdân > ujdân

vallâhî > ollahî

vâfâʿ > opa

vâfât > opat

vâbal > obal

/h/ > Ø Gırtlak ünsüzü /h/ [h] ön seste düşmektedir.

hâkim > âkim
 hâl > âl
 hâdis > âdis
 hâlâk > âlek
 hâlqâ > alqa
 hâlvâ > alwa
 hukûmât > ükimet/ökimet

Bu ses bazı kelimelerde art damak patlayıcısı /q/ sesine dönüşmekte, bazı kelimelerde ise her iki değişimi de göstererek varyantlaşmaya neden olmaktadır.

hâcât > âjet [qajet]
 hâdir > âzir [qazir]
 hârakât > âreket [qareket]
 hâyvân > aywan [qaywan]
 hîlâ > ayla [qayla]
 hisâb > esep [qîsap]

Nadiren /h/ ön seste korunur:

hâqîqât > aqıyqat /haqîqat

/h/ > Ø Gırtlak ünsüzü /h/ ön seste düşmektedir.

häväs > äwes
 hävî > awa
 häybât > aybat [äybat]

3.2. İç Ses Düşmesi (Syncope)

/ʾ/ > Ø Arapçaya özgü gırtlak ünsüzü [ʾ] iç seste de düşmektedir (Ayrıca bk. 2.1.)

maʾlûm > mälim
 qalʾa > qala
 vaʾdâ > wäde
 qâʾidâ > kâde
 cumʾâ > juma
 nâʾl > näl
 tâʾlîm > tälîm [tağlîm]
 maʾrifât > marapat
 mäsʾälâ > mäsele

/h/ > Ø maḥkämä > mekeme
 qahr > qār [qahar]
 şähr > şār [şahar/şähär]

İç seste yan yana iki ünsüzden birinin düşmesi:

/sc/ > /ş/ mäscid > meşit
/bh/ > /b/ şubhâ > şübä
/yf/ > /p/ kāyfiyyät > kepřet
/cc/ > /j/ ḥuccät > kujat

İkiz ünsüzün tek ünsüze dönüşmesi:

/ll/ > /l/ mu‘allim > muğalim
/vv/ > /w/ quvvät > quwat
 ävväl > äweli
/qq/ > /q/ baqqal > baqal
 mäşaqqat > maşaqat
 zakkum > zaqım
 ḥaqq > aqı / qaqı
/kk/ > /k/ dukkân > düken
 Mäkkä > Meke
/zz/ > /z/ ‘izzät > izet
/rr/ > /r/ zurrıyyät > zürıyat
/yy/ > /y/ mäyyit > mäyit
 ‘äyyâr > ayar
 ḥasıyyät > qasıet

3.3. Son Ses Düşmesi

Kazak Türkçesi Arapça kelimelerin sonundaki gırtlak /h/ ve /‘/ ünsüzlerini düşürür.

/h/ > Ø Allah > Alla
 günâh > künä
 nikâh > neke
 siyâh > sĩa
/‘/ > Ø dâyi‘ > zaya
 ziyâ‘ > zıya

Kelime sonunda çift ünsüzden birinin düşmesi:

/ch/ > /j/ vāch > wāj

/sh/ > /s/ māsh > māsi

/qt/ > /q/ vaqt > waq [waqıt]

/ht/ > /q/ baht > baq [baqıt]

/yl/ > /l/ säyl > sel

Son seste ikiz ünsüzden biri düşer:

/nn/ > /n/ cinn > jın

/mm/ > /m/ ğamm > qam

3.3.1. Son Seste Ünlü Düşmesi

Son seste ünlü düşmesi örneği olarak bir kelime tespit edebildik:

da'vî > daw

4. Ünlü Türemesi (Anaptyxis)

4.1. Ön Seste Ünlü Türemesi (Prothesis)

Kazak Türkçesinde birkaç kelimedede ön seste /r/, /l/ ve ön seste düzenli olarak düşen /v/ seslerinden önce ünlü türemiştir:

/r/ > V/r/ rācāb > erejep

riḏā > ırza

/l/ > V/l/ lâzim > ılazım [lazım]

lâ'iq > ılayıq [layık]

ruḥṣāt > ulıqsat [ruqsat/luqsat]

/v/ > V/w/ vāhm > uwayım

4.2. İç Seste Ünlü Türemesi

Orta hecede ünlü türemesi:

Kelime ortasında Kazak Türkçesi ses bilgisine aykırı çift ünsüz içeren birkaç kelimedede iki ünsüz arasında damak uyumuna uygun olarak düz dar bir ünlü türemektedir. Bu ünsüz çiftlerinde ikinci ünsüz /l/, /m/, /n/, /r/, /v/, /y/, /ğ/ sedalı sızıcılarından biridir:

Art damak sesleri+sedalı sızıcı

/ql/ (</hl/) ixlâş > ıqılas

/qm/ (</hm/) aḥmaq > aqımaq

/ğn/ (</'n/) la'nāt > lağımet

/qr/ iqrâr > ıqrırar

Bir örnekte türeyen ses düz geniş ünlüdür /a/:

/ğy/ (</y/) ta'yîn > tağayın

Bir başka örnekte düz dar ünlünün yanında /y/ yarı ünlüsü türemiştir:

/qğ/ (</q/) vaq'a > oqığa

Çift dudak sesi+sedalı sızıcı

/bl/ iblis > ibilis, qiblâ > qubıla

/br/ Cäbrâ'îl > Jebireyil

Diş sesleri+sedalı sızıcı

/dr/ qudrât > qudiret

/tr/ ätrâf > atırap

/lw/ (</lv/) ħalvâ > aluwa

/rw/ (</rv/) ärvâĥ > aruwaq

/ny/ dunyâ > dünïe

Diş arası sesleri+sedalı sızıcı:

/sl/ täslîm > täsilim

/sr/ ħasrât > qasiret, isrâf > ısırap

/zr/ ħäzrât > äziret / xaziret / qaziret, 'äzrâ'îl > äzireyil

/jl/ (</cl/) mäclis > mäjilis

/jr/ (</cr/) täcribâ > täjirîbe

Gırtlak sesi+sedalı sızıcı

/hr/ şäĥrâ > saxara

Yukarıda verilen örneklerden şäĥrâ > saxara, ta'yîn > tağayın, kelimelerinde türeyen orta hece ünlüsü geniştir: vaq'a > oqığa örneğinde ise bir ünlü ve bir yarı ünsüz türemiştir.

Kelime sonunda çift ünsüz arasında:

Arapça alıntı kelimelerde bulunan bazı kelime sonu çift ünsüzleri (word final consonant clusters) Kazak Türkçesi ses bilgisine aykırıdır. Bu kelimelerin son hecesinde iki ünsüz arasında artlık/önlük uyumuna uygun olarak düz dar bir ünlü türemektedir. Aşağıdaki listede ünsüz çiftleri, ilk ünsüzün teşekkül noktası esasına göre sınıflanmıştır.

Çift dudak sesleri:

/br/ şäbr > sabır, cäbr > jäbir, qäbr > qabir

/mr/ 'umr > ömir/ğumır

/mz/ rämz > rämiz

/pw/ (</fv/) 'afv > ğap(u)w

/wq/ (</vk/) zävq > zawiq
/wm/ (<vm/) qavm > qawım
/wr/ (</vr/) dävır > dävır
/ws/ qävs > qawıs
/wz/ (</vz/) həvz > äwiz /xawız

Diş-damak sesleri

/dl/ ‘ädl > ädil
/dr/ qadr > qadır
/tm/ xatm > xatım/qatım
/tn/ mätn > mätin
/tr/ fiṭr > pitir, ‘itr > ätir
/np/ (</nf/) şımf > sınıp
/ns/ cins > jınıs
/ym/ (</hm/) vähm > wayım, fähm > payım
/yn/ (</hn/) zihn > zeyin
/yp/ (</yb/) ‘äyb > ayıp
/yp/ (</yf/) käyf > keyip
/yt/ bäyt > beyit
/yr/ xayr > qayır
/lp/ (> /lb/) sulb > sulıp
/lk/ mulk > mülük
/lq/ xalk > xalıq
/lm/ ‘ilm > ğılım / ilim, zılm > zulım
/rq/ fârq > parıq
/rp/ (</rf/) hərf > ärip, ‘urf > ğurıp
/rş/ ‘ärş > ğarış
/rz/ ‘ärz > arız, fârd > parız, qärd > qarız

Diş arası sesleri

/sl/ äşl > asıl, nâsl > nâsil
/sm/ râsm > räsım
/sp/ (>/sb/) kâsb > kâsip
/sr/ äşr > ğasır, kâsr > kesir
/şr/ ‘uşr > ğuşır/quşır
/zq/ rızq > rızıq

- /zl/ hāzl > āzil
 /zm/ nāzm > nazım, hāzm > āzim
 /zn/ vāzn > wāzin
 /zr/ xıdr > qıdır

Damak sesleri

- /km/ hūkm > ūkim/ōkim
 /qm/ (</hm/) rāhm > raqım
 /kr/ fikr > pikir, şukr > şükir, zıkr > zikir
 /qr/ (</hr/) sihr > sīqr
 /ql/ ‘āql > aqıl, nāql > naqıl
 /kl/ şākl > sekil/ sıqıl
 /qş/ nāqş > naqış
 /qt/ vāqt > waqıt [waq]
 /qt/ (</ht/) bāxt > baqıt
 /ğz/ (</‘z/) vā‘z > wağız

İlk hecesinde düz-geniş ünlüden sonra “/h/C” içeren kelimelerde ise ünsüz çifti arasında düz geniş ünlü türemektedir: (krş. *şāhrâ* > *saxara*)

- /hr/ şāhr > şahar/şāhār, qāhr > qahar
 /ht/(</hd/) cāhd > cahat

4.3. Kelime Sonunda Ünlü Türemesi

Kelime sonunda Kazak Türkçesi ses bilgisine aykırı olarak ikiz ünsüz veya çift ünsüz içeren birkaç kelimedede son seste ünlü uyumuna uygun düz dar bir ünlü türemektedir:

- CCØ > -CCV rābb > rabı
 hādd > addı
 nāfs > nāpsi
 qāvl > qawlı
 xārc > qarjı
 nāqd > naqtı

Bazı örneklerde bu çift ünsüzden biri düşmektedir:

- CCØ > CV hācc > qajı
 hāqq > qaql/ aqı
 māşh > māsi

İç seste:

ävval > äveli

Şu örnekte türeme çift ünsüz bulunmaksızın gerçekleşmiştir:

xârâc > qaraşa

4.4. Yarı Ünlü Türemesi

/i/ > /i/(/iy/) qışsa > qışsa

hısâb > qışap/ xışap [esep]

imâm > imam

ihtimâl > ıqtimal

qîrâ'at > qîrağat/qırağat

idârâ > idara

/i/ > /iy/ tâcribâ > tâjiribe

iltifât > iltipat

/î/ > /ay/ hîlâ > ayla [qayla]

5. Ulama (Connection)

/'i/ > /y/ 'âcâ'ib > ğajayıp

dâ'if > zayıp

ġâ'ib > ğayıp

/'i/ > /y/ 'Äzrâ'il > Ezireyil

Câbrâ'il > Jebireyil

xâlâ'iq > xalayık

fâ'idâ > payda

tâ'ifâ > taypa

6. Hece Düşmesi (Haplology)

VCV > V/y/ âlhâmdülillah > âlxamdillâ

CV > V/y/ ziyârât > zîrat [ziyarat]

VC > Ø fâtîha > bata

VCC > Ø qâbiliyyât > qabilet

VC > Ø tahâret > dâret

VC > Ø sâ'ât > sât [sağat]

CV > Ø qâ'idâ > kâde

7. Yer Değiştirme (Metatez)

/f/ > /p/ kulfät > küplet

/VC/ > /CV/ insâf > nısap [insap]

İsrâfil > surapıl [Israpıl]

/VC/ > /CV/ bâdincân > (badılcan > badlıcan >) baqlajan

välâd (valet) > balta

Uzak yer değiştirme örneği:

lâ'nât > nâlet [lağnet/lağinet]

8. Birleştirme

Ses düşmesi yoluyla birleştirme örneği:

Havva ana > Xawana

Ses türemesi yoluyla birleştirme örneği:

âb-ı xâyât > abılhayat

9. Varyantlaşma

Arapça alıntı kelimelerin Kazak Türkçesi sözlüğünde birkaç farklı varyantı bulunmaktadır. Varyantlar ünlülerin nöbetleşmesiyle (a), ünsüzlerin nöbetleşmesiyle (b), ses düşmesiyle (c) ve ses türemesiyle (ç) oluşmaktadır.

(a) /â/ > /a/, /ä/, /e/

‘âlâm > ğalam, älem

munâcât > munajat, münäjät

sâ‘ât > sät, sağat

nikâh > neke

/ä/ > /a/, /ä/, /e/

‘âzîz > ğazîz, äziz

äşîl > asıl, äsil

qâhr > qahar, kâr, ker

kâwsâr > qawsar, kâwsar, kewser

läzzät > läzzat, läzzät, läzzet

vâ‘dâ > wağada, wağda, wäde

/î/ > /ı/, /i/

ğârîb > kârîb, ğarîp, ğarıp, qarıp

(b) /b/ > /b/, /p/

bälâ > bäle, päle

/f/ > /b/, /p/, /w/

fâhm > **bayım, payım**

fâqîr > **baqır, paqır**

kâfir > **kâpir, kâwir**

/ʔ/ > /ğ/, /q/

‘uṣr > **ğuşır, quşır**

/ğ/ > /ğ/, /k/, /q/

ğârib > **kârib, qarırp, ğarırp, ğarırp**

ğâfil > **ğapıl, qapıl**

/x/ > /x/, /y/

mâxnât > **mexnât, beynet, mehnet**

/q/ > /k/, /q/

qâhr > **qahar, kâr, ker**

/r/ > /l/ ruḥṣât > **ruqsat, luqsat, ulıqsat**

(c) /ʔ/ > /ğ/, Ø

‘izzât > **ğızzat, izet**

mâ‘lûm > **mağlum, mâlim**

tâ‘lîm > **tağlım/tağlim, tēlim**

/h/ > /x/, /q/, Ø

hâcc > **xajı, qajı**

hâcet > **xajet, qajet**

hâdir > **kâzir, qazır, âzir**

hâyvân > **qaywan, xaywan, aywan**

hîlâ > **qayla, ayla**

hîsâb > **qısap, xısap, esep**

hâvz > **xawız, âwız**

/x/ > /q/, Ø

xây râṅ > **qayran, ayran**

(ç) /ʔ/ > /ğ/, /ğı/

lâ‘nât > **lağnet/lağınet, nâlet**

/l/ > V/l/ lâzim > **ılazım, lazım**

lâ‘ıq > **ılayıq, layık**

/r/ > V/r/

ruḥṣât > **ulıqsat, ruqsat, luqsat**

Sonuç

Alıntı kelimelerin ses bilgisel düzeyde uyarlanmasında alıcı dilin ses bilgisine yüzde yüz uygunluk hiçbir zaman gerçekleşmemektedir (Peperkamp, 2005, s. 341). Kazak Türkçesi Arapça kelimeleri uyarlamada Türkiye Türkçesine kıyasla dikkat çekecek derecede ileridedir.

Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesinden farklı olarak uzun ünlüleri düzenli olarak kısaltmaktadır. Kısalan ünlüler bazı kelimelerde ön damaksillaşma ve telafi türemeleri gibi seslik izler bırakmaktadır.

Kazak Türkçesi Arapça kelimelerdeki ünlü uyumu aykırılıklarını “kuralsız” (illform) kabul eder ve istikrarlı bir şekilde düzeltir. Bu düzeltme art damaksillaşmayla sonuçlanan bir benzeşme olabilmekte veya aynı kelimenin ince ve kalın sıradan varyantları oluşabilmektedir. Türkiye Türkçesinde ünlü uyumunu durduran (opaque) ön damak (palatal) /k/, /l/, /r/, /t/ sesleri, Kazak Türkçesinde sadece birkaç kelimedede bu etkiyi yapmaktadır. Bu parçacıklar Kazak Türkçesinde ünlü uyumu gerektiriyorsa art damaksillaşır: *saat+ten* /*sağat+tan*; *hançer/qanjar*, *vakit/waqıt*, vb. Ön damaksı bu ünsüzler kelimedede ünlüleri arttılaştıran bir ünsüz yoksa yanındaki ünlüyü önlüleştirir ve böylelikle ince ve kalın sıradan iki varyant oluşur: *asil/äsil*, *mälim/mağlum*, *ğarıp/kärip*, *ğalam/älem*, *munajat/münäjät*, vb.

Kazak Türkçesine Arapçadan alınmış kelimelerin ünlülerinde art damaksillaşma (backing) yanında, ön damaksillaşma (fronting), daralma (breaking), genişleme (widening), yuvarlaklaşma (rounding) ve düzleşme (unrounding) olayları da görülmektedir ve bunlar genellikle benzeşme, nadiren de aykırılışma örnekleridir.

Ön seste ünlü türemesi, Kazak Türkçesinin ön ses kurallarına aykırı bir ünsüzden önce gerçekleşmektedir, ancak bu tip örnekler çok değildir ve varyant meselesi burada da mevcuttur: *lazım/ilazım*, *layıq/ilayık*, vb. İç seste ünlü türemesi yan yana iki ünsüz arasında gerçekleşerek bir orta hece yaratmaktadır. İç seste ve son seste ünlü türemesinin en önemli bir başka sebebi kelime sonunda çift ünsüzdür (word final consonant clusters). Kazak Türkçesi Türkçe kökenli kelimelerde kelime sonu çift ünsüzü düzelttiği gibi (krş. *dinç/tınış*, *alp/alıp*, *berk/berik*, vb.) alıntı kelimeleri de iki ünsüz arasında dar ünlü türemesiyle düzeltir (CC > CVC). Bazı örneklerde ise son seste ünlü türer: *harc* > *qarji*, *kawl* > *kawlı*. Birkaç kelimedede son ses ünsüzü düşer: *baht* > *baq*, *(bî)vaqt* > *(bey)waq*.

‘*afv* > *ğapuw* (/’/ > /ğ/, /f/ > /p/, CC > CVC), *xiyânät* > *qıyanat* (C+dar düz V+C+â+C+ät > (C)+dar düz V+C+a+C+at) gibi örneklerde Kazak Türkçesindeki tipik uyarlama eğilimlerinin çoğu bir arada görülebilmektedir.

Kazak Türkçesi Arapçadan alıntı kelimelerde uyarlamının (adaptation) bu derece ileri olmasının sebeplerinin başında bu kelimelerin Kazak Türkçesine aracı dillerden girmiş olması, yani kelimelerin orijinal şekilleriyle tanışılmaması gelmektedir. Bir diğer sebep Kazak Türklerinin genellikle çok geniş coğrafyada ve büyük şehirler kurmadan yaşamış olmaları, böylelikle halkın Kazak aydınlarının kullandığı Çağatay edebî dilinden ziyade sözlü edebiyatla haşır neşir olması ve Kazak Türkçesi yazı dili kurulurken de Çağatay edebî dili yerine sözlü geleneğe dayanan ağızların kaynak alınmış olmasıdır. Bu ağızlarda da Arapça ve Farsça kelimeler imla yoluyla değil sözlü olarak varlığını sürdürmüştür. Daha sonra Kazak Türkçesi yazı dili tarihinin büyük bölümünde etkin olan Sovyet döneminde, Arapça ve Farsça alıntı kelimeler önce Latin sonra Kiril alfabesi imlasıyla okurun önüne gelmiştir. Kazak Türkçesi bünyesine dâhil ettiği Arapça ve Farsça unsurları, yukarıda sayılan sebeplerle orijinal imlanın ve kaynak dille doğrudan temasın sınırlayıcı etkisinden azade bir şekilde uyarlayabilmiştir.

Kaynakça

- Akın, C. (2011). Kırgız Türkçesinde Alıntı Kelimelerde Ses Değişmeleri. *Turkish Studies*, 6(1), 606-619.
- Azmun, Y. (2000). Türkmen Dilinde Farsça ve Arapça Sözcükler ve Uğradıkları Değişiklikler Üzerine Notlar. *Journal of Turkish Studies*, 24(3), 7-38.
- Clements G. N. and Sezer, E. (1982). Vowel and Consonant Disharmony in Turkish. <http://www.linguistics.ucla.edu/people/hayes/251VowelHarmony/readings/ClementsSezer1982TurkishVowelHarmony.pdf> adresinden erişildi.
- Devellioğlu, F. (1988). *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın.
- Eker, S. (1998). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İşler, E. (2004). Türkçedeki Arapça Alıntı Kelimelerde Farsça Etkisi. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004* içinde (ss. 1409-1420). Ankara: TDK.
- Januzakov, T. S. (Ed.). (2008). *Kazak Tilining Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- Johanson, L. (1998). Code-Copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*. 20(3), 325-337.
- Levi, V. (2001). Glides, Laterals and Turkish Vowel Harmony. *Chicago Linguistic Society*, 37, 379-393.
- Mutçalı, S. (2012). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık.
- Oral Seyhan, T. (2004). Orta Türkçede Arapça ve Farsçadan Alıntılarda Türkçeleştirme. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20/26 Eylül 2004* içinde (ss. 2687-2706). Ankara: TDK.
- Öztekten, Ö. (2001). Türkçedeki Arapça Alıntılarının Fonolojisi Üzerine. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, 315-321.

- Pekacar, Ç. (2006). Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 53-71.
- Pekacar, Ç. (2007). Kumuk Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Son Ses /U/ Meselesi ve Türkçe-Arapça İlişkileri. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 24/29 Eylül 2000* içinde (ss. 1465-1474). Ankara: TDK.
- Peperkamp, S. (2005). A Psycholinguistic Theory of Loanword Adaptations. (M. Ettliger, N. Fleischer and M. Park-Doob, Eds.), *Proceedings of the 30th Annual Meeting of Berkeley Linguistic Society* içinde (ss. 341-352). Berkeley, CA: The Society.
- Peperkamp, S. and Dupoux E. (2003). Reinterpreting Loanword Adaptations: the Role of Perception. (M.J. Sole, D. Recasens and J. Romero, Eds.), *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Changes* in (pp. 367-370). Adelaide: Causal Productions.
- Rüstemov, L. Z. (1982). *Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsı kirme sözderi*. Almatı: Gılım.
- Tekin, T. (1958). Ayınlı ve Hemzeli Kelimeler. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, VIII(86), 110-113.
- Yazıcı Ersoy, H. (2006). Başkurt Türkçesinde Arapça ve Farsçadan Alıntı Kelimelerdeki Ünlü ve Ünsüz Değişmeleri. *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları*, 12, 143-162.
- Zimmer, K. (1985). Arabic Loanwords and Turkish Phonological Structure. *International Journal of American Linguistics*, 51(4), 623-625.
- Zülfıkar, H. (1995). Doğu Kökenli Kelimelerin Son Hecelerindeki Uzun Ünlülerin Kısalması. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1995/I(521), 435/448.

